

**САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ӘЙЕЛДЕ  
(СОЛТҮСТІК-БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСТАРЫНЫҢ  
МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)**

**Сәрсембина Құралай Қуандыққызы<sup>1</sup>,  
Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы<sup>2\*</sup>**

<sup>1</sup>Тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия  
Ұлттық университетінің доценті

<sup>2</sup> Phd докторы, Нұр-Сұлтан қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы  
Тарих және этнология институты филиалының директоры

\*Автор-корреспондент

**Аңдатпа.** Мақалада 1930-1950 жылдары Ақмола, Ақтөбе, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тағдыры деректер негізінде зерделенген. Ер адамдар жаппай жазықсыз жазаға тартылғанда олармен бірген әйелдердің де саяси қуғын-сүргін зобалаңына ұшырағандығы дәйектеледі. Жазықсыз азап шеккен әйелдер тағдыры кеңестік тоталитарлық жүйенің қылмысын екендігі, саяси қуғын-сүргін қызылдар билігінің орнығуымен қатар жүргендігі қарастырылады. Саяси қуғын-сүргін жалпылама бағыт алғанда, сол бір зобалаңға әйелдер де, жасөспірімдер де ілікті. Жазықсыз сәбилер тірі жетім атанып, ПХК жетімектеріне айналды. 1920 жылдан бастап саяси «қылмыстары» үшін жазаланғандар жеткілікті. Сот жүйесі тәуелсіздігінен айрылып, партия саяси қуғын-сүргінге жол ашқандығы белгілі. Кейбір деректерде (мұрағаттардағы) саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің аты-жөні, тегі, үкімі, туған жылы және өзге де қажетті дерек көздерінің жүйесіз жаылғандығын, тіпті кейде жазылмай қалғандығын да айтуымыз керек. Түрмедегі әйелдердің қылмыстық іс-қағаздары дұрыс толтырылмаған. 1931 жылы тұтқындардың іс қағаздарын жүйелі толтыру туралы айтылғанымен, нәтижесіз қалған. Мақалада жоғарыда аталған облыстар бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің ұлты, қызметі, білімі, оларға қолданылған жаза түрі және т.б. мәліметтер талданды.

**Кілт сөздер:** саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық сана, отбасы, саясат, мемлекет, руханилық, қуғын-сүргін шаралары, депортация.

МРНТИ 03.00.20

**ЖЕНЩИНЫ, ПОДВЕРГШИЕСЯ ПОЛИТИЧЕСКИМ  
РЕПРЕССИЯМ (ПО МАТЕРИАЛАМ ОБЛАСТЕЙ  
СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА)**

**Сарсембина Құралай Қуандыковна<sup>1</sup>,  
Козыбаева Махаббат Маликовна<sup>2\*</sup>**

<sup>1</sup>Кандидат исторических наук, доцент Евразийского национального  
университета имени Л.Н. Гумилева.

<sup>2</sup>доктор Phd, директор филиала Института истории и этнологии имени  
Ч.Ч. Валиханова в г. Нур-Султан.

\*Автор-корреспондент

**Аннотация.** В статье на основе источников анализируется судьба женщин, подвергшихся политическим преследованиям в Акмолинской, Актюбинской, Павлодарской, Северо-Казахстанской областях в 1930-1950 гг. Когда мужчины подвергались массовому наказанию невинных людей, указывалось, что наряду с ними подвергались политическим преследованиям и женщины. Считается, что судьба невинно страдающих женщин – это преступление советской тоталитарной системы, что политические репрессии идут рука об руку с установлением власти красных. Когда политическое преследование приняло общий характер, в одну и ту же борьбу были вовлечены и женщины, и молодежь. Невинные младенцы стали живыми сиротами и стали сиротами НКВД. С 1920 года было достаточно наказанных за свои политические «преступления». Известно, что судебная система утратила независимость, а партия открыла дорогу политическим репрессиям. Следует отметить, что в некоторых источниках (архивных) имена, фамилии, приговоры, год рождения и другие необходимые данные политически репрессированных женщин бессистемно удалялись, а иногда даже не фиксировались. Уголовные дела заключенных в тюрьмах женщин были заполнены неправильно. В 1931 году упоминалось о систематическом заполнении документов заключенных, но результата не было. В статье были проанализированы данные: национальность, деятельность, образование, вид наказания, применяемого к женщинам, подвергшимся политическому преследованию в вышеуказанных регионах и т.д.

**Ключевые слова:** политические репрессии, тоталитаризм, национальное сознание, семья, политика, государство, духовность, репрессивные меры, депортация.

IRSTI 03.00.20

## WOMEN WHO HAVE BEEN SUBJECTED TO POLITICAL REPRESSION (BY THE MATERIALS OF THE REGIONS OF NORTH-WEST KAZAKHSTAN)

Sarsembina Kuralai Kuandykovna<sup>1</sup>,  
Kozybayeva Mahabbat Malikovna<sup>2\*</sup>

<sup>1</sup> Candidate of historical sciences, associate professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.

<sup>2</sup> Ph.D., director of the branch of the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Nur-Sultan.

\* Corresponding author

**Annotation.** In the article, the fate of women who were subjected to political persecution in the regions of Akmola, Aktobe, Pavlodar, North Kazakhstan in 1930-1950 is analyzed on the basis of data. When men are subjected to mass punishment of innocent people, it is indicated that women are subjected to political persecution along with them. It is considered that the fate of innocent suffering women is a crime of the Soviet totalitarian system, that political repression goes hand in hand with the establishment of the power of the Reds. When the political persecution took a general direction, both women and young people were involved in the same struggle. Innocent babies became living orphans and became orphans of PCIA. Since 1920, there have been enough people punished for their political “crimes”. It is known that the judicial system has lost its independence and the party has opened the way for political repression.

It should be noted that in some data (archives) the names, surnames, verdicts, year of birth and other necessary data sources of politically repressed women are unsystematically deleted, and sometimes even not recorded. The criminal documents of the women in the prison were not filled out correctly. In 1931, it was mentioned about systematically filling in the documents of the prisoners, but there was no result.

In the article, the nationality, activity, education, type of punishment applied to women who were subjected to political persecution in the above-mentioned regions, etc. data was analyzed.

**Key words:** political repression, totalitarianism, national consciousness, family, politics, state, spirituality, repressive measures, deportation.

### Кіріспе.

Ашаршылық, саяси қуғын-сүргін кеңестік тоталитарлық қоғамның қылмысы. Қызылдар билігі қанша халықтың басына қайғы-қасірет әкелді. Сол жылдары жасалынған қылмыстың ауқымдылығын мұрағаттарда тұнып жатқан құжаттар дәлелдейді. Отбасын ыдырату саясаты, баланы ата-анадан айыру, әйелдерді соттау, ату, мәжбүрлеп еңбек ету жұмыстарына жегу кеңестік тоталитарлық қоғамның қылмысын әшкерелейді.

Жыл өткен сайын жазықсыз жазаланған тұлғаларды толық ақтау, халықтың есінде мәңгілікке қалдыру мәселесі өзекті бола түсуде. Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап әйелдерді, әсіресе қазақ әйелдерін социалистік құрылысқа тарту ісіне терең мән беріп, үгіт-насихат жұмыстарын мемлекеттік деңгейде жүргізді. Сондай-ақ қазақ қоғамының дәстүрлі дамуында анықталған қазақ әйелдерінің әлеуметтік мәртебесіне саяси мән беріліп, нәтижесінде қазақ әйелінің «ауыр жағдайы» мемлекеттік дәрежеде ескеріліп, осыған орай арнайы қаулылар, заңдар қабылдана бастады. Партия көтерген «әйелдерге тең құқық беру» мәселесі саяси қуғын-сүргінмен ұласты. Себебі, қазақ әйелдерін кеңестік құрылысқа тарту саясаты қазақ қоғамының дәстүрлі даму жолын күйретті.

1920-1930 жылдардағы сот жүйесін қайта құру қуғын-сүргінге әзірлік болатын. Кеңес үкіметі тұсында сот жүйесі өзінің тәуелсіздігінен айрылды. Сөйтіп, партия саяси қуғын-сүргінге жол ашты. Мұрағаттағы партия құжаттарында қуғын-сүргінге қатысты деректер мол.

Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап өз саясатын қуғын-сүргін шараларымен бастады. 1918 жылы 21 ақпанда РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесі «Социалистік Отанға қауіп төнуде» деген лениндік декретті қабылдады. Оның 8-бөлімінде «Неприятельские агенты, спекулянты, громилы, хулиганы, контрреволюционные агитаторы, германские шпионы расстреливаются на месте преступления» (Валидов, 1990: 5) – деген жолдар жазылды. В.И.Лениннің өзі «...Федоров жолдас ... барлық жерді уақыт жібермей тексеріңдер, жаппай тергеу жүргізіндер. Қару сақтағаны үшін ату жазасына кесіндер» – деген бұйрықтың бастаушысы болды (Красная книга ВЧК, 1989: 248). Ал, 1919-жылы 14 қарашада Халық Комиссарлар Кеңесі «О рабочих дисциплинарных товарищеских судах» – деген декретінде, – еңбек тәртібін бұзушы мен себепсіз норманы орындамағандарды 6 айға дейінгі мерзімде еңбекпен түзету лагерьлеріне қамауды ұсынады (Расправа. Прокурорские судьбы: 319 с.). 1920 жылдан бастап ВЧК-ГПУ-НКВД халық арасынан «кеңестерге қарсы мәліметтерді» жүйелі түрде жинаған (Данилов, Берелович, Верт, 2000: 17). Жак Россидің айтуынша 1920 жылдың басынан бастап-ақ «контрреволюциялық» немесе «кеңестерге қарсы» іс-әрекеті үшін айыпталғандарға 6 айдан жоғары мерзіммен бас бостандығынан айыру жазасы берілсе, ал 1930-жылы РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-10 бабымен 10 жылға сотталғандар саны миллионға жетіп, ГУЛАГ халқының 25 процентін құраған.

Сонымен қатар, төтенше комиссияның «контрреволюция мен спекуляцияға қарсы күрес апталығы» журналында ату жазасына кесілгендер тізімі

жарияланған (Валидов, 1990: 25). Сөйтіп, қуғын-сүргін саясатына бұқаралық ақпарат құралдары да тартылған. БАҚ большевиктер саясатын жүргізетін, халықты идеологиялық өңдеуден өткізетін «құралға» айналды. 1930-жылдан бастап өлім жазасына кесілгендерге қатысты ақпарат мемлекеттік құпия болды.

1920-1930 жылдардағы сот жүйесін қайта құру арқылы қуғын-сүргінге даярлық жасалды. Кеңес үкіметі тұсында сот жүйесі өзінің тәуелсіздігінен айрылып, партия саяси қуғын-сүргінге жол ашты. Өрескел заңсыздықтар сот-тергеу органдары арқылы жасалды. Заң орындары әкімшіл-әміршіл жүйе құрдымына жұтылды. Нәтижесінде, асыра сілтеушіліктерге жол берілді, адам құқықтары аяққа басылды. ҚК баптары өкімет пен партия нұсқауларына сай бұрмаланды. Кеңестік құқық «биліктен айырылған қанаушы таптарға» қарсы сипатымен ерекшеленді. Зандар халықты Отанды сүю рухында емес, коммунистік санамен тәрбиелеуге қызмет етті. Билік тармақтары сабақтаса байланысып, сот билігі саясаттың құралына айналды.

Кеңестік сот жүйесінің 1920 жылдың басынан бастап-ақ «тап күресі» саясатына даярланғандығы белгілі. Көптеген зерттеушілер кеңестік заңдардың халық шаруашылығын дамытуға есептелген жаңа экономикалық саясаттың тиімді тетігі болғандығын дәлелдеген еді. Сол кезеңдегі КСРО Конституциясында сот (157-бабы) мәжілістері ашық жүргізіледі, судьялар мен халық заседательдері дербес, тәуелсіз болып, олар тек қана заңға бағынады (155-бапта) деп жазылғанымен, шынайы өмірде басқаша жағдай болды. Осылайша, Конституция тұжырымдары мен шынайы өмір арасындағы алшақтық салдарынан, адамдар мемлекеттен өгейленді.

КСРО тұсында саяси қуғын-сүргін жабық тақырыптардың бірі болғандығы мәлім. Алайда, КСРО кезіндегі құжаттардан (қабылданған заңдар, Қылмыстық кодекс және т.б.) тоталитарлық қоғамның белгілерін байқауға болады. Коммунистік идеология сталиндік тақырыпты жабық күйінде қалдырды. Жұртшылыққа мәлім себептермен зерттеуге жол бермеді.

Ал, батыс қоғамында тоталитаризм тақырыбы кеңінен зерделенді. К.Г. Баллестрем, Ф.Х. Хайек және өзге де зерттеушілер (Баллестрем, 1992: 17) тоталитаризмді жан-жақты қарастырды.

КОКП-ның XX съезінен кейін түрме мен еңбекпен түзету лагерлерінде болғандар естеліктер, әңгімелер жариялай бастады. А.С. Кан «Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР» зерттеуінде қозғалып отырған тақырып төңірегіндегі еңбектер Л.И. Брежнев тұсында кенеттен азайғандығын, сталиндік саясаттың біржақты сынға ие болғандығын жазады. Одан әрі зерттеуші репрессия туралы диссиденттердің шығармалары шет елдерде жарияланғандығын тұжырымдайды (Кан, 2003: 121).

1980 жылдардың ортасында бұқаралық ақпарат құралдары беттерінде сталинизмнің мәні туралы көптеген мақалалар жарияланды (қайта құру бағытына байланысты). Нәтижесінде, 1988-1991 жылдары Кеңестік тарихшылар кеңестік үлгідегі тоталитарлық тәртіп пен сталиндік қуғын-сүргін тақырыптары төңірегінде салмақты зерттеулер жүргізе бастады. Мәселен, А.И. Солженицын «Архипелаг ГУЛАГ: опыт художественного исследова-

ния. 1918-1956», Н.С. Гаджиев «Тоталитаризм как феномен XX века» (Гаджиев, 1992: 2), «История и сталинизм» (құрастырған: А.Н. Мерцалов) және т.б. еңбектер жарық көрді. 1988-1991 жж. жаппай қуғын-сүргін көлемі, жаппай жазалаудың себептері, жіберілген заңсыздықтар туралы құнды фактілерге толы монографиялар, мақалалар жинағы көптеп жарық көре бастады (Вергенов, 1992: 178).

КСРО ыдыраған соң тоталитаризм түрлі деңгейде зерттеліне бастады. Зерттеушілердің «құпия» қорларға қолы жетіп, жаңа танымдағы еңбектер жариялана бастады. Сонымен қатар, отбасыны социалистік жанұяға айналдыру саясатының жүргізілу деңгейі туралы да зерттеушілер назарынан тыс қалмады. Мәселен, Геллер М., Некрич А. «Утопия у власти», – кітабында отасыны социалистік жанұяға айналдыру саясатының мәні мен мазмұнын зерделеген еді (Геллер, Некрич, 2000: 8).

Сондай-ақ әдебиеттер мазмұны да жылдан-жылға өзгеріп, журналистік мақалалардың орнына ғылыми негіздегі академиялық зерттеулер, яғни деректер негізінде жазылған көп томды еңбектер жарық көрді. 1990 жылдары сталиндік лагерлердің тарихына арналған еңбектер саны өскен (Хлевнюк, 1992: 73).

Елімізде де тәуелсіздік алған жылдардан бастап саяси қуғын-сүргін тақырыбы төңірегінде ғылыми еңбектер көптеп жарық көрді (Шаймуханова, Шаймуханова, 1997: 175).

К. Нұрпейісов, М.Қозыбаев, М. Қойгелдиев, Т.Омарбеков, Қ. Алдажұманов және өзге де тарихшы ғалымдардың Отандық тарих ғылымының дамуына сүбелі үлес қосқан еңбектері (кеңестік тоталитарлық қоғамның қылмысын әшкерелейтін) оқырманға жақсы таныс. Тарихшы ғалымдар деректер негізінде жазылған құнды еңбектері арқылы тарихи сананы көтеруге, ұлттық сананы дамытуға өлшеусіз үлес қосты.

Алайда, сталиндік қуғын-сүргін зобалаңының ауқымы адам ақылына сыймайтындығы соншалықты, зерттейтін мәселелер, әсіресе аудан, ауылдардағы қуғын-сүргін саясатының зерделенетін тұстары да жеткілікті.

1930-50 жылдардағы Ақмола облысындағы жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарға арналған естелік кітабында, Ақмола лагерінің тарихы, әсіресе 3-4 жастағы балаларды аналарынан тартып алу және оларды арнайы сәбилер үйлеріне жіберу, өсіп қалған балаларды ата-аналарынан бас тартуға мәжбүрлеген заңсыздықтар туралы мәліметтер жазылған.

Сонымен қатар, «Книга скорби. Расстрельные списки», «Қуғын-сүргін құрбандары – Жертвы репрессий», «Книга скорби. Азаты кітап» беттерінде Павлодар, Ақтөбе, Солтүстік Қазақстан облыстары бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер туралы қысқаша мәліметтер бар.

Алайда, жазықсыз қудаланған әйелдердің ұлттық құрамы, білімі, қызметі, жаза түрі сынды көптеген зерттеу жұмысына қажетті мәліметтер облыстар бойынша нақты көрсетілмеуде. Облыстар бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерді зерттеу бүгінгі күн талабы. Өзекті мәселелердің бірі.

**Материалдар мен әдістер.** Сталиндік қуғын-сүргін жылдарында жазықсыз азап көрген, жазаланған аналардың естеліктері негізінде, соны-

мен қатар Алматы (ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты), Астана қалалық мемлекеттік мұрағатындағы, Ақтөбе облыстық мұрағатындағы деректер негізінде мақала даярланды. Сонымен қатар, <https://ru.openlist.wiki> сайтында «Хранить вечно: Книга памяти жертв массовых политических репрессий 30-40-х и нач. 50-х гг. Ч. 1: 58-я статья. Акмолинская обл.», – кітабының электронды нұсқасы бар. Аталған сайтта Ақмола облысы бойынша ҰҚКД – нің (ДКНБ) саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалар туралы материалдары салынған. Онда 58 баппен сотталған 4350 адамның тізімдері, ұлты, туған жылы, жынысы, білімі, кәсібі, сотталған жылы, қандай баппен сотталғаны, неше жылға сотталғаны, жаза түрлері жазылған. Сонымен бірге, «Книга скорби. Расстрельные списки» (Павлодар, 1999.-220 с.); «Қуғын-сүргін құрбандары – Жертвы репрессий. Актюбинская область» (Ақтөбе, 1997, 3 т.); «Книга скорби. Азалы кітап» (Акимат СКО РК.-2002.- 210 с.) кітаптарындағы жазықсыз жазаланған әйелдердің ұлттық құрамы, білімі, қызметі, кәсібі және т.б. талданды.

**Талқылау.** 1920 жылдан бастап республикада тұрмыстық қылмыспен күресудің механизмдері жасала бастады. Мәселен, 1922 жылы күйеуге мәжбүрлеп беруді қылмыс деп санайтын, ал 1924 жылы екі немесе көп әйел алушылыққа қарсы, 1925 жылы кәмелетке толмағандармен некелесуге, әмеңгерлікке қарсы заңдар шығарылады. 1928 жылы тұрмыстық қылмысқа қатысты заңдардың барлығы бір жүйеге келтіріліп, РСФСР қылмыстық кодексінің «Рулық тұрмыс қалдықтарын құрайтын қылмыстар туралы (о преступлениях, составляющих пережитки родового быта)» деп аталатын 10-шы тарауында жинақталады (ҚРПМ, 141: 50.). Осы заңдар негізінде кінәлілерді қылмыстық жауапкершілікке тарту басталады. 1926-29 жылдардағы тұрмыстық қылмыс түрлерін талдағанда, оның шамамен 60 проценті қазақ әйелдеріне қатысты қозғалған (ҚРПМ, 141: 15). Ал, сол кезеңде А.Штуссер қазақ халқының арасында 1924 жылдан бастап қалың мал мен көп әйел алушылыққа қарсы күрес шаралары күшейгенімен, тұрмыстық қылмыстың азаймағандығын, керісінше жылдан жылға өскендігін көрсетеді (Штуссер, 1929: 162-181).

1928 жылы Қазақстан халық соттары тарапынан ұйымдастырылған 738 көрсеткіш сот процестерінің шамамен 50 проценті әйелдерге қатысты қозғалған тұрмыстық қылмыс болды (Ақтөбе ОММ, 9: 193). Осылайша «Патриархальды қалдықтарға» қарсы күрес жылдан-жылға күшейе түскен. тексерудің қорытындысы қаралады.

Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлері, еңбекпен түзету колониялары кеңес мемлекетінің ажыратылмас бөлігі болды. ГУЛАГ әлемнің барлық тіліне енді. 1923 жылы 21 тамызда сотталған әйелдерді Ногинск әйелдер түрмесіне қамау туралы айтылады (Росси, 1991: 8). Кеңес өкіметі бас бостандығынан айырылғандар еңбегін тегін пайдалануды мақсатты түрде жоспарлаған. И. Сталин 1929 жылы КСРО-да еңбекпен түзету лагерлер жүйесін кеңінен дамытуды жан-жақты ойластырып, осыған қатысты 1930 жылы 7 сәуірде арнайы қаулы қабылдаған (Ақтөбе ОММ, 1: 6). 1930 жылдың ортасына дейін көптеген қаулылар жарық көрген. Саяси қуғын-сүргін «жоспарына» әйелдер де ілікті. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағатында

«Отчеты и отчетные доклады о работе ИТК» деп аталатын құжатта әр жылдарға арналған еңбекпен түзету колонияларының есептік баяндамалары сақталған (Ақтөбе ОММ, 1: 11).

Мұрағат деректеріне үңілгенде лагерлік жүйенің алғашқы қалыптасу уақытында тұтқын әйелдерге қатысты мәліметтер кездеспейді.

1920-30 жылдары КСРО аумағында Колыма, Магадан, Воркут, Сібір, Урал, Қазақстан және өзге де өңірлерде концентрациялық лагерлер құрылды. 1930 жылы КСРО ХКК «Қазақ еңбекпен түзету лагерлерінің ұйымдастырылуы туралы» қаулы қабылдайды. Қазақстанның «аграрлық-мәдени және саяси-шарушылық жағдайын ескере» отырып, қазақ даласы «түрме мен лагерлер орталығына» айналдырылады (Ақтөбе ОММ, 1: 28). Деректерден 1930 жылдың ортасынан бастап тегін жұмыс күшін пайдалануға қатты көңіл бөлінгендігін байқаймыз (Росси, 1991: 15).

1930 жылдың ортасына дейін әйелдерге арналған арнайы лагерлер болмады (Астана ҚММ, 5731: 85). 1937 жылғы 15-тамыздағы ПХК-ның № 00486 шұғыл бұйрығы «Отанын сатқандардың отбасы мүшелеріне» арналған арнайы лагерлерді құруға жол ашты. РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабымен сотталған әйелдерді басқаларға қоспай, бөлек қамау бұйырылды. Нарым өлкесі мен Қазақстандағы Торғай ауданы осындай лагерьлерді құру аймақтары болып белгіленген.

1930 жылы Қазақстандағы 23 тұтқындау орындарында сотталған әйелдер болғаны белгілі. Алайда, түрмелердегі әйелдердің саны сол жылдардағы құжаттарда көрсетілмейді (ҚРОММ, 309: 3). 1928-1931 жылдары адамдарды «соттаудың» неше түрлі әдістері жетілдіріліп, ОГПУ-дің қолында репрессияны жүргізудің даяр тетігі болды.

1930-шы жылдардың ортасында саяси қуғын-сүргін жүргізудің өзіндік жолы қалыптасты. Жалған айыптаулар, бір адамға жала жабу арқылы бірнеше адамды ұстау арқылы репрессия жаппай әрі жалпылама бағыт алды. Астық, ет дайындау, бай-кулакты тап ретінде жою, социалистік меншікті қорғау науқандарында халыққа қарсы репрессиялық шаралар қарқынды қолданылды. Жоғарыдан үсті-үстіне келіп жатқан бұйрықтар қуғын-сүргінді жеделдетті. Мәселен, ЮХК сот-тергеу органдары астық дайындау науқаны барысындағы «жұмыстары» туралы мәліметті екі апта сайын жинаған. Көптеген адамдардың үстінен қозғалған қылмыстық істер заңсыз болған. Оны мұрағат құжаттары дәлелдейді. Деректерде: «...1928 жылы сотталған шаруалар өз өнімдерін сатпаған және алып-сатарлықпен айналыспаған. Олардың көпшілігінде астықты сату үшін ауылдық кеңестен алынған рұқсат қағаз болған. Астықты мұқтаждықтары бойынша сатқан. Бірақ олардың үстінен заңсыз негізде қылмыстық іс қозғалған» – деп жазылған. Жоспарды орындай алмағандарды да, орындата алмағандарды да тұтқындау жоғарыдан қатаң бұйырылды. РСФСР ҚК-нің баптары бұрмаланғандықтан жаппай жазаланғандар саны күрт артқан.

ҚК 61-3 бабы науқан жоспарын орындамау мақсатында алдын-ала келісіліп, ұйымдасқан топты жазалауға арналғанымен, осы баппен жалғыз адамды да соттаған.

Айыпқа тартылған тұлғаны «қылмыскер» атандыру үшін бірін-бірі

танымайтын, әр ауылдан шыққан айыпкерлерді топтап, байланысы жоқ бірнеше істер біріктірілгендігі, астық тапсырмағандардың мүлкін тәркілеу кезінде мал-мүлкінен айырылғысы келмей, кеңес өкіметіне қарсы сөз айтқандардың іс-әрекеті «террористік акт» ретінде бағаланғандығы, ҚК-тің 58-8 бабымен ату жазасына кесілген. Тіпті, ауылдарында бай-қулақ қалмағандығын айтқан ауылдық кеңес төрағалары да, осы баппен атылып кете барған. «Науқан жоспарын орындауға шамамыз келмейді» деген сөзді айтқандарды «кеңестерге қарсы үгіт-насихаты» үшін ҚК-нің 58-10 бабымен соттау үрдіс алған. Науқандар барысында өткізілген жиналыстарда білім деңгейінің төмен дәрежесі салдарынан сөз сөйлей алмаған кеңес қызметкерлері ҚК-тің 111 бабымен жазаланған. Нәтижесінде түрмелерге адам сыймай, сотталғандар адам төзгісіз жағдайда «жазаларын» өтеген (Сарсембина, 2016: 164). Мәселен, мұрағат құжаттарындағы «1933 жылы 65 орындық Әулиеата түрмесінде 1200 адам қамалған. Олар отырып ұйықтайды. Түрмеде аштан өлу өте жиі кездеседі. Аштан өлгендердің мүрдесі камерада бірнеше күн камерада жатып қалады. Тұтқындар аштықтан бір-бірінің саусақтарын тістейді. Жергілікті әкімшілік бұл жағдайға көңіл бөлмеуде» – деген жолдар жан түршігерлік жағдайды көрсетеді. Түрмедегі тұтқындардың шамадан тыс болуы «таптық күрестің шиеленісуінен» деп түсіндірілді. Кейбір түрмелерде қылмыстық іс қозғалмай қамалған азаматтар да болған. Дәлел келтірер болсақ, 1931 жылы 112 орындық Қызылорда түрмесіндегі 325 адамның 203-нің ешқандай мәліметсіз қамалғаны анықталған. Ал, 300 адамның түрме қабырғасының жанында көшеде «қамауда» жатқандығы белгілі болады (Астана ҚММ, 5763: 10). Кеңестік тоталитарлық қоғамның заңсыздықтарын осылайша шексіз тізіп айта беруге болады.

Жазықсыз жазаланған әйелдер саны әлі күнге дейін әр түрлі мөлшермен айтылады. РСФСР ҚК 58 бабының әр түрлі тармақтарымен сотталған әйелдердің барлығы дерлік ақталды ма? – деген заңды сауал туындайды.

Деректерде саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің аты-жөні, тегі, үкімі, туған жылы және өзге де қажетті дерек көздерінің жүйесіз жаылғандығын, тіпті кейде жазылмай қалғандығын да айтуымыз керек. Түрмедегі әйелдердің қылмыстық іс-қағаздары дұрыс толтырылмаған. 1931 жылы тұтқындардың іс қағаздарын жүйелі толтыру туралы айтылғанымен, нәтижесіз қалған. Грамматикалық қателерден көз сүрінеді (Астана ҚММ, 5763: 13). 1933-1934 жылдары сотталғандар санын дұрыс есептеу туралы қайта-қайта айтылады. Сотталғандар тізімі жүйесіздікпен жазылған. Бір айдағы тізімде әйелдер жазылады, ал екінші айдағы тізімде жазылмайды.

Сарғайған парақтардағы қарандашпен жазылған жазықсыз жапа шеккендердің есімдері кейде дұрыс, анық көрінбейді де. Қағаз бетінен өшіп қалу қаупі де жоқ емес. «Қылмысқа тартылған» әйелдердің жеке істерінде зерттеу ісіне қажетті деректер толық табылмайды. Дәлел келтірсек: Ақмола түрмесіндегі сотталған әйелдердің қылмыстық істерінің басым көпшілігі 1 парақтан тұрады. Онда келесідей мазмұндағы деректер бар: № 1092 іс: Байғанатова Татий 1932 жылы ҚК-ң 166-72 баптарымен сотталған. Жасы 45-те. Партияда жоқ. Кедей. Колхозда жұмыс жасайды. Байғанатов Мақ-

сұтпен бірге ат ұрлаған. Басқа дерек жоқ. Қылмыстық істердің кейбірінде жазаға тартылған әйелдердің бармақтарының ізі басылып, түр сипатына (шашының түсі, бойының ұзындығы және т.б.) қысқаша анықтама берілген (Астана ҚММ, 1092:1).

1928 жылғы 10 желтоқсандағы қазақ өлкелік БК(б)П комитетінің отырысында «әйелдерді кері кетірудің барлық түрлеріне қарсы белсенді күресу» қажеттілігі қатаң бұйырылады. Мәселен, «...Убийство и насилие в данных случаях должно рассматриваться, как контрреволюционное преступление со стороны байства, кулачества и духовенства на одном из участков классовой борьбы на участке закрепощения женщин...» – деген жолдардан жалпылама айып тағу үрдісінің бастамасын көруге болады. Әйелдерді азат ету «ісін» күшейту мақсатында Сырдария округіне Розыбакиев, Алматыға Ибрагимов, Қарақалпаққа Сарымолдаев жіберіледі (Ақтөбе ОММ, 9: 15).

Қазақтар көп шоғырланған аудандарда әйелдердің партия қатарына кіруі өте төмен дәрежеде болғандықтан «қазақы аудандар артта қалған» деген көзқарас қалыптасады (Ақтөбе ОММ, 13: 41). Әйелдердің партия қатарында аз болуы «коммунист әйелдердің дұрыс жұмыс жасамауынан» деп көрсетіліп, партия комитеті арқылы «жұмыс жасамайтындарды тәртіптеу» қажеттілігі де бұйырылады (Ақтөбе ОММ, 9: 2). Сөйтіп, бір адам үшін бірнеше адамды жауапқа тарту үрдісі әйелдер арасындағы кеңестік саясаттан да көрініс тауып, әйелдерді социалистік құрылысқа тарту ісіне сот-тергеу орындары да жұмылдырылады. 1937-1938 жылдары «әйелдерге кесірін тигізуші бай-феодал сарқыншақтарымен күресу» мәселесі өршіп, осы мәселені кәсіподақ, партия, комсомол және колхоз жиналыстарында талқылау қарқынды ұйымдастырылады. Дәлел келтірсек, «... Өндіріс және ауыл шарушылығының жекелеген учаскелерінде халық жаулары біздің қырағылығымыздың жеткіліксіздігін пайдалана отырып, өздерінің бықсыған, сасық (гниусное дело) істерін жасауда, осыған қатысты көптеген дәлелдерді келтіруге болады» (Қазақстан әйел жастарының II-сезінің материалдары, 1939: 10-12).

Саяси-экономикалық науқандарға әйелдерді, қазақ әйелдерін белсенді қатыстыру мақсаты да репрессиялық шараларға ұласты.

1928-1929 жылдары қазақ әйелдерінің колхоз құрылысына қатысуы туралы жиі айтылып, жұмысшы және шаруа әйелдер бөліміне саяси мән берілді. 1930-жылы «Каждая кухарка должна уметь управлять государством, в настоящее время как никогда, должен претвориться в жизнь» – деген мазмұндағы жолдар мұрағат құжаттарынан жиі кездеседі (Ақтөбе ОММ, 9: 35). 1929-жылы 25-сәуірде өткізілген Ақтөбе округтік жұмысшы, шаруа әйелдер бөлімі отырысында Баранова деген азаматша «Коммунист әйелдерге косметика туралы ойламай, алдынды қатарлы әйел болу үшін, коммунистік кітаптар мен газет -журналдары көп оқу керектігін» айтады (Ақтөбе ОММ, 9: 91). Бұл жағдай жалғыз Ақтөбе емес, Қазақстанның түкпір-түкпірінде жүргізілген кеңестік саясаттың деңгейін көрсететін еді.

Ұжымдастыру кезеңінде әйелдер бұқарасының белсенділігін көтеру мақсатында үгіт-насихат жұмыстары қарқынды деңгейде жүргізіледі. Алайда, қазақ әйелдерін колхоз құрылысына тарту, ауыл шарушылығын

ұжымдастыру шараларына араластыру саясаты бірқатар қиыншылықтарға кездеседі. «Қазақ әйелін ескіліктің езгісі мен теңсіздіктен құтқару қазақ әйелінің басты жұмысы» – деген ұран негізінде барлық жұмыстар жүргізілді (ҚРОММ, 5: 17). 1937, 1938, 1939 жылдардағы облыстық партия конференцияларының материалдарына қарай отырып, әйелдер арасындағы жұмыстың баяу жүргендігін байқаймыз (Ақтөбе ОММ, 13: 1-10). Тіпті, сол жылдары әйелдердің жағдайы туралы ешқандай мәселе де көтерілмеген. Партия жиналыстарының хаттамаларында «халық жауларын мұқият іздестіру, троцкиишілдермен күресу туралы» жиі-жиі айтылып, әйелдер де осы жұмысқа тартылады. Өндірістегі алдыңғы қатарда жұмыс жасаушы әйелдерге, «зиянкестер мен бүлдіргіштерді» тиісті орындарға хабарлап, троцкиишілдерге қарсы күресу міндеттеледі.

**Нәтижелер.** Мақалада саяси қуғын-сүргін жылдарында отбасы бірлігіне қарсы бағытталған саясаттың мәні мен мазмұны зерделенді. Енді, тікелей Ақмола облысы бойынша жазықсыз жазаланған әйелдерге қатысты айтсақ. <https://ru.openlist.wiki> сайтында «Хранить вечно: Книга памяти жертв массовых политических репрессий 30-40-х и нач. 50-х гг. Ч. 1: 58-я статья. Ақмолинская обл.», – кітабының электронды нұсқасы бар. Осы кітап бойынша Ақмола облысында 1616 әйел саяси қуғын-сүргінге ұшыраған. Алайда, көпшілігінде ұлттары, білімі, кәсібі көрсетілмеген. Аталған сайтта Ақмола облысы бойынша ҰҚКД-нің (ДКНБ) саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалар туралы материалдары салынған. Онда 58 баппен сотталған 4350 адамның тізімдері, ұлты, туған жылы, жынысы, білімі, кәсібі, сотталған жылы, қандай баппен сотталғаны, неше жылға сотталғаны, жаза түрлері жазылған. Алайда, көп адамның туған жылы көрсетілмеген. Осы мәліметтерді талдағанда, РСФСР ҚК 58 бабымен сотталған әйелдер саны-275 (Ақмола облысы бойынша). Оның ішінде ату жазасына кесілген әйелдер саны-26. Ұлттық құрамы келесідей: Қазақ – 9; орыс – 100 (оның ішінде Қазақстанда туғандары – 35); еврей – 10; неміс – 40; поляк – 68; белорус – 7; қытай – 11; латыш – 1; түркімен – 1; фин – 5; кәріс – 1; украин – 14 (Қазақстанда туғаны – 3); балкарка – 2; мордва – 1; чех – 1; коми – 1; ұлты көрсетілмеген – 3.

Бастауыш білімі бары – 142; орта білімді – 71 (оның 31-і аяқталмаған орта білімді); жоғары білімді – 16 (оның ішінде аяқталмаған жоғары білімді – 3); сауатсыз – 32 адам.

Кәсіптері, қызметтері келесідей: жұмысшы – 29; колхозшы – 51; үй шаруасында – 9; жұмыссыз – 1; сауыншы – 1; тігінші – 6; актриса – 1; еден жуушы – 5; етікші – 2; мұғалім – 10 (1-уі завуч); оқушы – 2; аға пионервожатый – 1; шетел тілі бойынша инспектор – 1; аспазшы – 1; малшы – 1; дәрігер – 1, медсестра – 6; санитарлық дәрігер көмекшісі – 1; аптека меңгерушісі – 1; меңгеруші – 1; артель меңгерушісі – 1; сотталғандар – 5; бухгалтер – 1; есепші – 3; кассир – 2, сатушы – 2; хатшы – 2; бригадир – 1; агроном – 2; метастанция бақылаушысы – 1.

Ату жазасына кесілгендердің ұлттық құрамы: 2 поляк, 1 украин, 6 орыс, 2 неміс, 9 қытай, 3 еврей, 2 фин, 1 кәріс. Атылғандардың қатарында 22 жастағы Шульман Эсфира (ұлты еврей, тігінші) 1937 жылы 4 қарашада ұсталып,

1938 жылы 29 тамызда атылған (Сарсембина, 2016: 265).

Барлығы дерлік 1937-1938 жж. атылған. Олардың қатарында 12 адам жұмысшы, колхозшы, тігінші, еден жуушы, етікші болса, 1 медсестра, 1 меңгеруші, 1 аптека меңгерушісі, 1 артель меңгерушісі, 1 санитарлық дәрігер көмекшісі де бар. Ал, кейбірінде қандай кәсіппен айналысқаны көрсетілмеген.

Адамдарды жазықсыз айыптау кеңес өкіметі орнаған жылдардан басталды. Енді, жазықсыз жазаға тартылған әйелдердің ұсталған, сотталған жылдарын қарастырсақ. 1919-20 жж 1 әйел сотталған. 1929–30 жж. 4 адам, оның 1-уі 10 жылға, қалғандары 1-5 жыл мерзіммен бас бостандықтарынан айырылған. 1933 ж. 1 адам, 1935 ж. 5 адам (3 жыл мерзіммен), 1937 ж. 10 адам АЖК, 10 адам 10 жыл мерзіммен, 3 адам 3-4-5 жыл мерзіммен сотталған, ал 2 адамға қылмыстық іс тоқтатылған. 1938 ж. 18 адам АЖК. 4 адам 10 жылға, 3-уі 1-5 жылға, 1-уі 8 жылға сотталса, 5 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 3 адамның жазасы жазылмаған. 1939 ж. 3 адам 3 жылға, 1 адам 10 жылға бас бостандығынан айырылған. 1940 жылы 5 адам 10 жылға, 29 адам 5 жылға, 5 адам 6 жылға, 3 адам 8 жылға, 1 адам 4 жылға, 1 адам 7 жылға сотталған. 1941 жылы 27 адам 10 жылға, 6 адам 7-8 жылға, 3 адам 5-6 жылға, 1 адам 3 жылға, 1 адам 1 жылға сотталған. 1942 жылы 13 адам 10 жылға, 6 адам 5-6 жылға, 1 адам 3 жылға, 5 адам 7-8 жылға бас бостандығынан айырылған. 1943 жылы 12 адам 5 жылға, 2 адам 7 жылға, 2 адам 9-10 жылға, 1 адам 2 жылға сотталған, ал 1 адамның неше жыл мерзіммен жазаланғандығы көрсетілмеген. 1944 жылы 7 адам 5 жылға, 2 адам 6-7 жылға сотталады, 1 адам «ссылка» деп қана көрсетілген. 1945 жылы 5 адам 5 жылға, 3 адам 7-8 жылға, 2 адам 10 жылға сотталады. 1946 жылы 4 адам 5-6 жылға, 1 адам 10 жылға, 3 адам 8 жылға, ал 1947 жылы 1 адам 8 жылға, 1948 жылы 2 адам 10 жылға сотталады, ал 2 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 1949 жылы 6 адам 10 жылға, 2 адам 8 жылға, 1 адам 25 жылға сотталады. 1950 жылы 5 адам 10 жылға, 1 адам 8 жылға сотталады, 1 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 1951 жылы 2 адам 25 жылға, 1 адам 10 жылға сотталады, 1 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 1952 жылы 2 адам 10 жылға, 1 адам 25 жылға сотталған. 1 адамға ЕТЛ (ИТЛ) деп қана жазылған. 1953 жылы 1 адам 25 жылға, 1 адам 5 жылға сотталады, ал 1 іс тоқтатылған. 1959 жылы 1 әйел 10 жыл мерзіммен бас бостандығынан айырылған. Байқап отырғанымыздай 1937-1938 жж. және 1940-1943 жж. жазықсыз жазаланғандар саны басым.

Ақмола облысы бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерді зерделегенде, олардың басым көпшілігінің 1937-1938 жылдары ұсталғандығын байқаймыз.

Жазықсыз жазаланғандардың басым көпшілігі колхозда жұмыс жасаған және жұмысшылар (80 әйел). 2 оқушы мен 10 мұғалім, үй шаруашылығындағы 9 әйел сотталған. Сырттан арнайы қоныс аударылған әйелдер саны келесідей: орыс – 65; еврей – 10; неміс – 40; поляк – 68; белорус – 7; қытай – 11; латыш – 1; түркімен – 1; фин – 5; кәріс – 1; украин – 11; балкарка – 2; мордва – 1; чех – 1; коми – 1.

Жазықсыз жазаланған әйелдердің басым көпшілігінің бастауыш білімі болған (142 адам). Орта білімділері (71 адам) және жоғары білімділері

(16 адам) аз. 32 адам сауатсыз деп көрсетілген.

1929-30 жылдары Ақмола облыстық халық сотымен сотталғандар арасында 150 әйел болса, оның 29-і спиртті ішімдіктерді сақтағаны үшін, 3-уі Кеңес өкіметіне қарсылығы үшін, 6-уы жаппай тәртіпсіздікке салынғаны үшін, ал 22-сі «Кеңес өкіметі туралы әңгіме айтқаны» үшін айыпқа тартылған. Басқа сотталған әйелдердің қылмыстары жазылмаған. Ал, 79 жасында РСФСР ҚК-ң 58-бабымен ОГПУ шешімімен сотталған (Қылмыстық ісінде жазылған) Кубжасарова Райсаны ақталғандар тізімінен таба алмадық. Айыпқа тартылған әйелдердің отбасы мүшелері туралы ақпарат, олардың жеке істерінде көрсетілмеген (Астана ҚММ, 523: 7).

Түрмелерде жазықсыз сотталған әйелдер қылмыс жасаған (адам өлтірген, адам тонаған) әйелдермен бірге қамалған. Соколова Нина Иванова өз естелігінде: «...Құлағымнан балалардың, әйелдердің жылаған дауыстары кетпейді. Алайда, түрмелерде рецидивистер «Урки» де болды. Оларды түрме өмірі шошындырмады (Абрамов, 2001: 119),-деп жазған еді. Естеліктерде жазықсыз сотталған аналардың түрмеге қамалып, балаларын тартып алғанда «өз халқына жасалған қандай заңсыздық» деп те жылағандығы да жиі айтылады. Өздерінің жесір қалғандығын білмеген аналар балалары мен күйеулерін ойлап қана өмір сүрген (Абрамов, 2001: 122).

АЛЖИР-де азап шеккен аналардың тағдыры ортақ болды. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлерінде кеңес өкіметіне қауіпті «жат элементтер» деп аталған әйелдердің, «халық жауының» әйелдерінің өтініштеріне, жазған арыздарына мән берілмеген (Жұмағалиев, 1998: 3).

**Павлодар облысы бойынша 18 әйел жазықсыз жазаланған, оның 7-уі атылған.** Якут – 1; Орыс – 12; Украин – 1; Неміс – 1; Еврей – 1; кәріс – 2. Жұмыссыз, үй шаруашылығында – 2; мұғалім – 1; медсестра – 1; 6 монахиня, 1 шіркеу қызметкері, 1 табелщица, 2 тігінші, 1 сауыншы (Книга скорби, 1999: 220).

**Ақтөбе облысы бойынша 263 әйел саяси қуғын-сүргінге ұшыраған.** Оның 94-і орыс; 55-і қазақ; 39 –ы неміс; 38-і украин; 13-і еврей; 6-уы поляк; 3-уі финка; 3-і татар; 2-уі белорусс; 2-уі латыш; 2-уі молдаван, 2-уі грузин, 2-уі азербайджан, 1-уі эстон; 1-уі шешен ұлтының өкілдері. Олардың 21-і АЖК (ВМН); 28 өзге өңірлерге жер аударылған. Қалғандары түрлі мерзіммен сотталған (Қуғын-сүргін құрбандары, 1997: 314).

**Солтүстік Қазақстан облысы бойынша 33 әйел саяси қуғын-сүргінге ұшыраған.** Барлығы ату жазасына кесілген. Үкімнің орындалғаны туралы анықтамада көрсетілмеген.

Ұлттық құрамы келесідей: орыс – 15; еврей – 6; неміс – 3; татар – 2; эстон – 1; украин – 2; поляк – 2; литовка – 1; ұлты көрсетілмеген – 1. Олардың қатарында бастауыш білімі бары – 10; толық емес орта білімді – 2; орта білімді – 10; жоғары білімді – 3; аяқталмаған жоғары білімді – 2; сауатсыз – 3. Кәсіптері, қызметтері келесідей: дәрігер – 1, мұғалім – 3; студент – 1; бухгалтер – 6; машинистка – 2; облторг бастығы – 1; «Ленин туы» газеті редакциясының хатшысы – 1; контролер – 1; іс жүргізуші – 1 (Книга скорби, 2002: 210).

**Тұжырымдар.** Сонымен, ер азаматтар жаппай саяси қуғын-сүргінге

ұшарағанда, олармен қатар әйелдер де «жазalandы». Айыпқа тартылған тұлғаның отбасы мүшелері «қылмысты» тиісті органдарға жеткізбегені үшін 5 жылдан 10 жылға дейінгі мерзіммен мүлкі тәркіленіп, сотталды. Отбасы мүшелері «қылмысты» білмеген жағдайда, сайлау құқығынан айрылып, Сібірдің алыс аудандарына 5 жыл мерзіммен жер аударылды. Ажырасып кеткен әйелдер де қылмыстық жауапкершілікке тартылды.

Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап жүргізген қуғындау саясатына әйелдер де, балалар да іліккен. Саяси-экономикалық науқандар барысындағы заңсыздықтарға қарсы пікірлерге саяси мән берілген. Ашаршылық салдарынан бала-шағасын аштан өлтірмеу мақсатында өз малын өзі сойып жегендердің де жазықсыз жазаланғандары белгілі. Сол бір зобалаңнан аман қалған отбасы кемде кем. 1935 жылғы 8 сәуірдегі заң 12 жастағы балаларды да ересектермен бірдей жауапқа тартуды өмірге енгізді. Өмірдің қатігездінен бейхабар бейкүнә қаншама сәбилердің тағдыры ойыншыққа айналды. Балалар үйінде қайтыс болған сәбилер қаншама!

ЧСИР (Отанын сатқандардың отбасы мүшесі) немесе ЖИР (Отанын сатқандардың әйелдері) сөзі сот істерінде күнделікті қолданылды. «Халық жауы» атанған азаматтармен бірге қызметтес болған, сонымен қатар өндіріс, құрылыс салаларында жұмыс жасаған әйелдердің басым көпшілігі қудаланды. ОГПУ мәліметтерінде жаңсақ айтылған пікірі үшін қылмысқа тартылған әйелдер көп кездеседі. Алайда, сол жылдардағы тұтқындау орындары мен еңбекпен түзету лагерлері, колонияларының құжаттарды жүйесіз толтыру салдарынан, қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің нақтылы есебін келтіру қиын. Саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың есебі сталиндік қуғын-сүргіннің көлемін анықтауға көмектеседі.

Қазақстанға жер аударылып келген әйелдер де саяси қуғын-сүргіннен аман қалмады. 1932-1934 жылдары «қоғамдық меншікке қол сұққандар» көп болса, 1935-1938 жж. «контрреволюциялық» және кеңестерге қарсы іс-әрекеті немесе теріс пиғылы үшін сотталғандар қатары артады. 1935 жылдан бастап қылмыс жасаған 12 жастағы балалар да, ересек адамдармен бірдей жазаланғандығын жоғарыда айттық. 1936 жылдан бастап отбасы мен неке туралы жаңа заң қабылданып, ажырасу қиындайды. Осылайша мемлекет отбасының ішкі өміріне араласа бастайды. Тіпті, күйеулерінің «халық жауы» болғанына сенбей, тиісті орындарға арызданған әйелдер де қылмыстық жауапкершілікке тартылған. Себебі, үкімет пен партия шешімдеріне «сенбеуге» адамдардың құқығы болмады.

ЕТЛ (еңбекпен түзету лагерлері), ЕТК (еңбекпен түзету колониялары) және түрмелердегі айрықша «қауіпті элементтерге» таптық көзқараспен қарау қажеттілігі де жоғарыдан қатаң бұйырылған. Айыпталғандарды түрмеден лагерге, лагерден түрмеден немесе лагерден лагерге ауыстырғанда құжаттар жиі жоғалған.

Сонымен, кеңестік тоталитарлық қоғам тұсында бұрын-соңды болмаған қатігездік түрлері өмірден орын алды. Адамдардың өмірі ойыншыққа айналды, тағдырлары тәлкек болды. Адамдар үрей мен қорқынышта өмір сүрді. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлер көптеп құрылды. Түрмелер мен ЕТЛ-дағы әйелдер жағдайы адам төзгісіз, өте ауыр болғандығы де-

ректерде көп жазылады. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлеріне тән басты ерекшелік сотталғандар санының шамадан тыс әрі олардың арасында жұқпалы аурулардың көп болуы еді.

Сонымен, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерді толыққанды зерттеп, толыққанды ақтау жолында жұмыстар атқарылуда. Саяси қуғын-сүргін тақырыбы бұл бірнеше жылдарға созылатын тыңғылықты әрі мұқият зерттеу жұмыстарын талап етеді.

#### Әдебиеттер мен деректер тізімі

- Абрамов Д. Места заключения и репрессированные. Алматы: Глобус, 2001. 142 с.
- Байганатова Татии // Астана ҚММ. 65-қ.; 1-т. 1092-іс. 1-п.
- Баллестрем К. Априори теории тоталитаризма // Вопросы философии. – 1992. № 5. С. 17-20.
- Вергенов Л.Н. Закат тоталитаризма. Сумерки России // Россия и современный мир. 1995. № 3. С. 178–185.
- Гаджиев К. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. №2. С. 3-25;
- Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. М.: Миг, 2000. 856 с. С. 8-185.
- Докладные записки по работе среди женщин за 1937 г. // Ақтөбе ОММ. 13-қ.; 6-т., 506-іс.- 16-17-п., 41п
- Жұмағалиев З. Сыр сандық // Орталық Қазақстан. 1998. 12 ақпан.
- Кан А.С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР // Отечественная история. 2003. № 1. С. 115–123.
- Капелюшников Р.И. «Дорога к рабству» и «дорога к свободе»: полемика Ф.А. Хайека с тоталитаризмом // Вопросы философии. 1990. № 10. С. 99–112.
- Книга приказов по ИТК. 1930-1931 гг. // Астана ҚММ. 65-қ.; 1-т., 5763-іс. – 10 п.
- Книга скорби. Расстрельные списки. / Сост.: В.Д. Болтина, Л.В. Шевелова. Выпуск 1. Павлодар, 1999. 220 с.
- Книга скорби = Азалы кітап; каз. историко-просвет. о-во «Адилет» («Справедливость»); Акимат СКО РК. А.: Казахстан, Вып. 7: Северо-Казахстанская область / [сост. О.Б. Харламова, А.Т. Ракишева]. 2002. 210 с.
- Красная книга ВЧК. М.: Политлитература, 1989. Т.1. 248 с
- Красная книга ВЧК / Под. ред. А.С. Валидова. М.: Политиздат, 1990. 250 с.
- Конквест Р. Большой террор // Нева. 1989. № 9. С. 126–148.
- Кубжасарова Райса // Астана ҚММ. 65-қ.; 1-т., 523-іс.- 7-п.
- Кутын-Сургін Курбандары – Жертвы репрессий. Актюбинская область / Ақтөбе, 1997, Т.1., 314 с., Т.2., 278 с., Т.3., 250 с.
- Қазақ Өлкелік ВКП(б) комитеті // ҚРПМ. 141-қ.; 1-т., 2828-іс. 50-п.
- Қазақ Өлкелік ВКП(б)комитеті нұсқаулары. 1931 ж. желтоқсан. // Ақтөбе ОММ.- 9-қ.; 1-т., 506-іс.- 35-п
- Қазақстан әйел жастарының II-сезінің материалдары. Алматы: Қазақстан ЛКЖО ОК-нің комсомол баспасы, 1939. 31 б., 10-12 бб
- Материалы по выполнению постановления правительства КССР за 1929 г. // ҚРПМ. 141-қ.; 1-т., 2829-іс.-15-п.
- Материалы по работе среди женщин за 1929 г. // Ақтөбе ОММ. 9-қ.; 1-т., 368-іс.- 91-93-п., 2п.
- Материалы по работе среди женщин за 1929 г. // Ақтөбе ОММ. 9-қ.; 1-т., 368-іс.- 91-93-п., 91п.
- Отчеты и отчетные доклады о работе ИТК за 1929-1930 гг. // Ақтөбе ОММ. – 13-қ.; 2-т., 1-іс., 6-п.
- Отчеты о деятельности НКЮ за 1930 г. // ҚРОММ. – 1380-қ.; 2-т., 309-іс. – 3-п.
- Расправа. Прокурорские судьбы. М.: Политлитература, 1990. 319 с

- Росси Ж. Справочник по ГУЛАГУ. М.: Просвет, 1991. Ч.1. 269 с.
- Сарсембина К. 1920-1930 жж. Саяси қуғын-сүргін қасіреті // Материалы XIV Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. Переев-Хмельницкий, 2016. Вып. 14. 164-167 с.
- Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ, НКВД. Документы и материалы. 1918-1922 / Сост. В. Данилов, А. Берелович, Н. Верт. М.: РОССПЭН, 2000. Т.1. 864 с., с.17
- Протоколы заседания президиума парт. тройки за 1928-29 гг. // Ақтөбе ОММ. 9-к.; 1-т., 622-іс. 193-п.
- Протоколы совещаний крайженотдела за 1929г. // Ақтөбе ОММ. 9-к.; 1-т., 371-іс. 3-п., 15 п.
- Протоколы заседания секретариата КазЦИКа за 1929 г. // ҚРОММ. 5-к.; 19-т., 79-іс.- 17-п.
- Протоколы заседания за 1938 г. // Ақтөбе ОММ. 13-к.; 6-т., 52-іс. -1-10 пп.
- Штуссер А. Пережитки родового строя в Казахстане. Новый Восток. 1929. Книга 26-27. С. 162-181.
- Хайек Ф.А. Дорога к рабству // Вопросы философии. 1999. № 11. С. 123–165.
- Хлевнюк О.В. Принудительный труд в экономике СССР. 1929–1941 гг. // Свободная мысль. 1992. №2. С. 73-84; Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. 1991. № 6. С. 10–27, № 7. С. 3–16.
- Циркуляры сводные ведомости и акты. 31.01.1929 – 7.05.1931 г. Астана. ҚММ. 65-к.; 1-т., 5731-іс., 85-п.
- Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. – Караганда, 1997. – 175 с. <https://ru.openlist.wiki>

## References

- Abramov D. Mesta zaklyucheniya i repressirovannye [Places of detention and repressed]. Almaty: Globus, 2001. 142 s. [Russian]
- Bajganatova Tatii // Astana ҚММ. 65-к.; 1-т. 1092-іс. 1-п. [Russian]
- Ballestrem K. Apriori teorii totalitarizma [A priori of the theory of totalitarianism] // Voprosy filosofii. – 1992. № 5. S. 17-20. [Russian]
- Vergenov L.N. Zakat totalitarizma. Sumerki Rossii [Sunset of totalitarianism. Twilight of Russia] // Rossiya i sovremennyy mir. 1995. № 3. S. 178–185. [Russian]
- Gadzhiev K. Totalitarizm kak fenomen XX veka [totalitarianism as a Phenomenon of the 20th Century] // Voprosy filosofii. 1992. №2. S. 3-25 [Russian];
- Geller M., Nekrich A. Utopiya u vlasti. Istoriya Sovetskogo Soyuzа s 1917 godа do nashih dnei. [Utopia in power. History of the Soviet Union from 1917 to the present day]. M.: Mig, 2000. 856 s. S. 8-185. [Russian]
- Dokladnye zapiski po rabote sredi zhenshchin za 1937 g. [Reporting notes on work among women for 1937] // Aqtobe ОММ. 13-к.; 6-т., 506-іс.- 16-17-п., 41п [Russian]
- Zhumagaliyev Z. Syr sandyk // Ortalyk Qazakstan. 1998. 12 ақпан. [Kazakh]
- Kan A.S. Postsovetskie issledovaniya o politicheskikh repressiyah v Rossii i SSSR [Post-Soviet studies on political repressions in Russia and the USSR] // Otechestvennaya istoriya. 2003. № 1. S. 115–123. [Russian]
- Kapelyushnikov R.I. «Doroga k rabstvu» i «doroga k svobode»: polemika F.A. Hajeka s totalitarizmom [«The road to slavery» and «the road to freedom»: the controversy of F.A. Hayek with totalitarianism] // Voprosy filosofii. 1990. № 10. S. 99–112. [Russian]
- Kniga prikazov po ITK. 1930-1931 gg. [Book of orders for ITK. 1930-1931] // Astana ҚММ. 65-к.; 1-т., 5763-іс. – 10 п. [Russian]
- Kniga skorbi. Rasstrel'nye spiski. / Sost.: V.D. Boltina, L.V. Shevelova Vypusk 1. Pavlodar, 1999. 220 s. [Russian]
- Kniga skorbi = Azaly kitap; kaz. istoriko-prosvet. o-vo “Adilet” («Spravedivost'»); Akimat SKO RK. A.: Kazahstan, Vyp. 7: Severo-Kazahstanskaya oblast' / [sost. O.B. Harlamova, A.T. Rakisheva]. 2002. 210 s. [Russian]

- Krasnaya kniga VCHK [Red Book of the Cheka]. M.: Politliteratura, 1989. T.1. 248 s. [Russian]
- Krasnaya kniga VCHK [Red Book of the Cheka] / Pod. red. A.S. Validova. M.: Politizdat, 1990. 250 s. [Russian]
- Konkvst R. Bol'shoj terror [Great Terror] // Neva. 1989. № 9. S. 126–148. [Russian]
- Kubzhasarova Rajsa // Astana ҚММ. 65-к.; 1-т., 523-ис.- 7-п. [Russian]
- Kugyn-Surgin Kurbandary – Zhertvy repressij. Aktyubinskaya oblast' / Aktobe, 1997, T.1., 314 s., T.2., 278 s., T.3., 250 s. [Russian]
- Qazaq Olkelik VKP(b) komiteti // ҚРРМ. 141-к.; 1-т., 2828-ис. -50-п. [Kazakh]
- Qazaq Olkelik VKP(b)komiteti nyskaulary. 1931 zh. zheltoksan. // Aqtobe OMM.- 9-к.; 1-т., 506-ис.- 35-п [Kazakh]
- Qazaqstan әjel zhastarynyn II-sezinin materialdary. Almaty: Qazaqstan LKZHO OK-niң komsomol baspasy, 1939. 31 b., 10-12 bb [Kazakh]
- Materialy po vypolneniyu postanovleniya pravitel'stva KSSR za 1929 g. // ҚРРМ. 141-к.; 1-т., 2829-ис. -15-п. [Russian]
- Materialy po rabote sredi zhenshchin za 1929 g. // Aqtobe OMM. 9-к.; 1-т., 368-ис.- 91-93-п., 2п. [Russian]
- Materialy po rabote sredi zhenshchin za 1929 g. // Aqtobe OMM. 9-к.; 1-т., 368-ис.- 91-93-п., 91п. [Russian]
- Otchety i otchetnye doklady o rabote ITK za 1929-1930 gg. // Aqtobe OMM. – 13-к.; 2-т., 1-ис., 6-п. [Russian]
- Otchety o deyatel'nosti NKYU za 1930 g. // ҚРОММ. – 1380-к.; 2-т., 309-ис. – 3-п. [Russian]
- Rasprava. Prokurorskie sud'by [Massacre. prosecutorial fate]. M.: Politliteratura, 1990. 319 s [Russian]
- Rossi Zh. Spravochnik po GULAGU [Handbook of the Gulag]. M.: Prosvet, 1991. CH.1. 269 s. [Russian]
- Sarsembina K. 1920-1930 zhzh. Sayasi kufyn-syrgin kasireti // Materialy HIV Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy internet-konferencii «Tendencii i perspektivy razvitiya nauki i obrazovaniya v usloviyah globalizacii»: Sb. nauch. trudov. Pereyaslav-Hmel'nickij, 2016. Vyp. 14. 164-167 s. [Kazakh]
- Sovetskaya derevnya glazami VCHK-OGPU, NKVD. Dokumenty i materialy. 1918-1922 [The Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU, the NKVD] / Sost. V. Danilov, A. Berelovich, N. Vert. M.: ROSSPEN, 2000. T.1. 864 s., s.17 [Russian]
- Protokoly zasedanii prezidiuma part. trojki za 1928-29 gg. // Aktobe OMM. 9-к.; 1-т., 622-ис. 193-п. [Russian]
- Protokoly soveshchanij krajzhenotdela za 1929g. // Aqtobe OMM. 9-к.; 1-т., 371-ис. 3-п., 15 p. [Russian]
- Protokoly zasedaniya sekretariata KazCIKa za 1929 g. // ҚРОММ. 5-к.; 19-т., 79-ис.- 17-п. [Russian]
- Protokoly zasedaniya za 1938 g. // Aqtobe OMM. 13-к.; 6-т., 52-ис. -1-10 pp. [Russian]
- Shtusser A. Perezhitki rodovogo stroya v Kazahstane [Remnants of the tribal system in Kazakhstan]. Novyj Vostok.1929. Kniga 26-27. S. 162-181. [Russian]
- Hajek F.A. Doroga k rabstvu [The road to slavery] // Voprosy filosofii. 1999. № 11. S. 123–165. [Russian]
- Hlevnyuk O.V. Prinuditel'nyj trud v ekonomike SSSR. 1929–1941 gg. [Forced labor in the economy of the USSR. 1929–1941] // Svobodnaya mysl'. 1992. №2. S. 73-84 [Russian]; Zemskov V.N. GULAG (istoriko-sociologicheskij aspekt) [GULAG (historical and sociological aspect)]// Sociologicheskie issledovaniya. 1991. № 6. S. 10–27, № 7. S. 3–16. [Russian]
- Cirkulyary svodnye vedomosti i akty. 31.01.1929 – 7.05.1931 g. Astana. ҚММ. 65-к.; 1-т., 5731-ис., 85-п. [Russian]
- Shaimukhanov D.A., Shaimukhanova S.D. Karlag. - Karaganda, 1997. - 175 p. <https://ru.openlist.wiki> [Russian]